

1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони мали загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Підкарпатської Русі (Карпатської України) А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках «Нової свободи» — офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х років [253, 323]. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті «Про актуальні проблеми Карпатської України», яка була опублікована наприкінці 1938 р. [323, С.92-93]. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України — Хуста, розвиток народного театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнувся в інтерв'ю газеті «Нова свобода» від 20 січня 1939 р., зверненнях «Солодкий мій народе!», «До всіх громадян Карпатської України», «До всього українського народу», «Громадяни Карпатської України», маніфесті уряду Карпатської України «До всіх громадян Карпатської України», датованих 1938-1939 рр. [323].

Наприкінці 30-х років з'явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина [60, 1939, 7 січ.]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський, головний редактор «Нової свободи», є автором цілого ряду статей про нього [390, С.181-183; 189-190; 214-215]. Автор підкреслював, що «боже провидіння дало нам оцього нашого великана» (А.Волошина — М.В.). Не даром дав йому наш народ почесне ім'я «Батько нашого національного відродження» [390, С.215]. Перу В.Гренджі-Донського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Ревая, Ю.Брацайка, М.Брацайка, А.Штефана, Ф.Ревая, М.Долина, С.Клочурака, В.Комаринського, Ю.Перевузника, С.Росоху та багатьох інших [390, С.214-226].

На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця «Кар-

патська Україна: географія-історія-культура», яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Славич, С.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [540]. «Зібрати за межами Антарктики протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такої багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, розміщених у колективній монографії, рисе дуже конкретну, досить повну, а найголовніше — об'єктивну картину про державу, яка на дні 1938-1939 років народжувалася в серці Європи», — відзначив сучасний дослідник П.Чучка [1087, С.119]. На сторінках названої монографії зустрічаємо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНГР «віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям» [540, С.101].

Ще раніше, наприкінці 1938 р., у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» [795], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що «продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дні 3 травня 1938 р. зібралось 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії» [795, С.80]. Їх боротьба завершилася утраткою 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був «зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі» [795, С.81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Полонини. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку, з чим треба погодитись.

В.Пачовський дав оцінку мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. «відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Му-

качів разом із Береговом від Карпатської України» [795, С.81]. «Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, — писав В.Пачовський. — Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати» [795, С.81-82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі і Закарпаття зокрема знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом «Ярослав Оршан» видав книгу «Закарпаття», в якій відмітив: «Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття» [751, С.8].

Наприкінці 30-х років з'явилися праці М.Колодзінського «Українська воєнна доктрина» і «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» [573, С.28]. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. «Наша воєнна доктрина, — писав М.Колодзінський, — має dostosуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу» [573, С.28-29]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні «не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії» [573, С.29].

В 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття». Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати «авія-маткою для большевицько-московської повітряної фльоти». Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: «Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і

Львовом» [251, С.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні Другої світової війни.

На початку 1940 р. була написана стаття О.Борканюка «Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною» [233, С.269-289], яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно піднісвся до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що «реваї, волошини, клочураки, бродії і фенцики» зрадили український народ Закарпаття і «готувалися далі служити Гітлерові й Хорті» [233, С.269]. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку однобічність в оцінці подій 1938-1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об'єктивно висвітлив такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що за допомогою емігрантів уряд Карпатської України почав створювати напіввійськову організацію «Січ», в якій головні посади дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що «активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення «великої соборної України», за приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлерівські емігранти, агенти гестапо почали виховувати в «Січі» терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах» [233, С.283]. Архівні документи, які б підтвердили такі висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися прочехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для воз'єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Сойму Карпатської України були фальсифіковані, а «народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів» [233, С.287]. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 р., коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 р. з'явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткочасний період існування Карпатської України. Має-

мо на увазі публікації М.Добриловського, Д.Донцова, І.Карпатського [422, 473, 542]. Із встановленням в краї угорського окупаційного режиму дослідження історії Карпатської України стало неможливим. Упродовж 1940-1945 рр. не з'явилося жодної статті чи монографії.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50-80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї — як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдижара [170-173, 906, 907, 230, 212].

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, «як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас», а його програма «була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу» [172, С.173]. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, «озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту» [172, С.174]. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута «всякими обмеженнями і терором» [230, С.41]. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Союму Карпатської України «були явно фальсифіковані». У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках». Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен «був великою національною поразкою народів Чехословаччини» [907, С.225]. Однак він не задовільнив імперіалістичні апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували «п'яту колону» — профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономний Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Фенцика проводило зрадницьку,

антинародну політику. Негативно оцінюється призначення прем'єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, «був давно відомий своїми зв'язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх» [907, С.265]. Насправді, А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину тільки наприкінці 1938 р., сподіваючись на її покровительство. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об'єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення уряд А.Волошина почав «створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками», а «некоронованим правителем «Карпатської України» став німецький консул в Хусті Гамількар Гоффман», який «контролював все внутрішнє життя Закарпаття» [907, С.266]. Навіть погодитися з твердженням Б.І.Співака, що «зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувались значним посиленням позицій німецького капіталу» [907, С.267]. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проєктів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНО, вибори до Сойму, які, на думку вченого, «були грубо фальсифіковані» [907, С. 276]. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Сойму Карпатської України вчений трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин [907, С.283]. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи в еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету — звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60-80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайласа, Б.Співака [861, 1004, 907]. Завершенням цієї роботи стала колективна книга «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації» [734], в якій однак односторонньо висвітлювалася історія краю. Об'єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття»: «У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропа-

гандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка «вела», «піднімала», «керувала», «направляла», одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал» [376, 739].

В 60-80-х роках побачили світ праці І.Попа [833-835], А.Пушкаша [840], Ю.Сливки [904], В.Ганчина [343], П.Халуса [1005], М.Швагуляка [1008], в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа «Чехословацко-венгерские отношения (1935-1939 гг.)», який охоплює період з березня 1938 р. до березня 1939 р. Автор детально зупинився на травневій кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. тощо. Дослідник справедливо відзначив, що «загалом угода в Бледі не принесла Чехословаччині в той час суттєвого полегшення. Політика сприяння агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно-Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги» [835, С.148]. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що «угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізійної політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду» [835, С.174]. Однак, «успіх цей був сумнівний, оскільки вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини» [835, С. 174].

Трагічні наслідки для Чехословаччини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграла тільки Німеччина. «Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну, — писав І.Поп, — вона могла і далі здійснювати попеременно тиск на Угорщину і Польщу» [835, С.208]. Вона, фактично, перетворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько-німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що «нацисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в німецько-угорських, польсько-угорських і польсько-німецьких відносинах» [835, С.214].

І Нов розглядає Закарпаття як складову частину Чехословаччини. 13 березня 1939 р. свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини» [835, С.229]. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об'єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як «карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу», «лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Власович» тощо [835, С.200, 220].

Детальне висвітлення польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько-угорського альянсу була закономірною. Територіальні «надбання» 1938 р. Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [834, 197].

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України напередодні Другої світової війни. Дослідник довів, що анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил між імперіалістичними державами на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини. Простеживши зовнішньодипломатичну діяльність Німеччини з вересня 1938 р., М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про початок розпаду ЧСР. Однак важко погодитись з твердженням вченого, що «чехословацький уряд пішов на поступки сепаратистським елементам», які «з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову» [1108, С.167, 174]. Доля Чехословаччини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття, зокрема А.Власович, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М.Швагуляк детально висвітлив політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довідавши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплануванню спільних бойових акцій угорських і польських авантюристів. Польща постійно захищала територіальні домагання Угор-

щини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [1108, С.175-201]. Необхідно погодитися з думкою М.Швагуляка, що «після мюнхенської змови і проголошення «автономії» Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затило складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовіри між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі» [1108, С.242]. Заслуговує на увагу і висновок автора, що «підтримка Карпатської України в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 р., розглядалось гітлерівцями тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центральньо-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів» [1108, С.242-243].

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В.Ганчина, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що «хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в «Додатковому проголошенні» заявили, що зацікавлені сторони — ЧСР, Польща і Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той час проживало майже 100 тис. угорців» [348, С.231]. Історик зулупився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте найбільшою заслугою В.Ю.Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 р. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 р., згідно з яким були ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнота влади повинна перейти в руки сейму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду» [348, С.234].

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій ЧСР, В.Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем'єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття

набула ґрунтове висвітлення в монографії А.Пушкаша [840, С.21]. Автор довів, що вже на початку 1938 р. угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу Німеччина «формально зберегла Закарпатську Україну в формі «автономної республіки» у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією» [840, С.55]. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 р. угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак ця спроба виявилася безуспішною через опір Німеччини. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 р. Вчений притримується думки, що вже в січні 1939 р. Берлін «пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну за умови одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини», що і було незабаром здійснено [840, С.77]. У відповідь на щедрість Гітлера, 17 березня 1939 р. угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: «Коли перший Віденський арбітраж задовільнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам ополодити Закарпатською Україною» [840, С.78].

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України порушувалися в працях В.Гомонная [362] та А.Ігната [515]. Однак, протягом 50-60-х років не з'явилася жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що, незважаючи на короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці «Шляхом до щастя» підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що «народ вірив комуністам, йшов за ними», а «трудящі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів» [1119, С.31]. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні автори багатотомної «Истории Украинской ССР». Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було «посилення терору проти трудящих», а уряд краю був маріонетковим і сепаратистським [522, С.557].

Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори «Историографии истории Украинской ССР» прийшли до висновку, що «в досліджен-

нях радянських істориків на основі конкретного матеріалу викриваються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам» [518, С.338].

Із вищесказаного видно, що дослідження історії Закарпаття бере свій початок в 1938-1939 рр. Першими, хто зробив аналіз внутрішньополітичних процесів у Закарпатті наприкінці 30-х, років були А.Волошин, В.Гренджа-Донський, І.Рогач, тобто ті, хто перебував на керівних посадах в уряді, або брав активну участь в суспільно-політичному житті краю. Протягом 1938-1939 років з'явилися перші праці про Закарпаття в Східній Галичині, які належать перу В.Пачовського, Є.Храпливого, О.Прицака, Р.Голіяна, авторів колективної монографії «Карпатська Україна: географія-історія-культура». Ставлення комуністів Закарпаття до подій 1938-1939 рр. знайшло своє відображення в узагальнюючій статті О.Борканюка, яка була високо оцінена радянськими істориками у післявоєнний час. Місце Закарпаття в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни намагалися висвітлити керівники ОУН Я.Оршан, М.Колодзінський, Д.Донцов. Всі ці публікації носили загальний, популярний і нерідко пропагандистський характер. Для них характерна певна ідеалізація суспільно-політичних процесів, що мали місце в краї наприкінці 30-х років. Під час панування угорського окупаційного режиму в Закарпатті історія Карпатської України не досліджувалась.

Незначна кількість праць про Карпатську Україну з'явилася протягом досить тривалого проміжку часу — в 50-80-х роках. Переважна їх більшість носила загальний і описовий характер. Найбільша увага приділялась дослідженню історії Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та інші. Вони, як правило, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками інтересів місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів Другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних праць.

Піддаючи справедливій критиці радянську історіографію Закарпаття, необхідно відзначити, що в 50-80-х роках з'явилися також праці, які внесли вагомий вклад у дослідження міжнародного становища ЧСР і Закарпаття в 1938-1939 рр. Їх автори — І.Поп, Б.Співак, В.Ганчин, А.Пушкан, Ю.Сливка, М.Швагуляк та інші детально висвітлили розвиток політичних подій від Мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р. до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини в березні 1939 р. Досить об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі, угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років. Незважаючи на притаман-

ні для радянського часу стереотипи, праці названих авторів, написані на основі великого джерельного матеріалу, містять у собі висновки, які не втрачають своєї актуальності і наукового значення по сьогодні.

Важко для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація історії Карпатської України, то, починаючи з 1990 р., з'явилися більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи архівні документи, які протягом десятиліть пакування однопартійної системи були для них закриті, зробили спроби ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому висвітлити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки щодо

У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Назавнич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, навіть дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці [796]. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету, який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обкладав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» деякою мірою було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 р., в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України було актом волевиявлення слави українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [346, с.74].

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувався хоч запізнілий у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпатсько-Української держави 1938-1939 рр. Хоча переважна більшість праць віт-

чизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдижар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтей, П.Петрище, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років» висвітлено на сторінках «Нарисів історії Закарпаття». І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937-1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-Східній, ще більше загострилася. Якщо для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина [377, С.264]. Давши об'єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9-13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями, і провести плебісцит на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що «Чехословаччина не могла погодитися на такі умови» [377, С.269] і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно, настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв'язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в празьких архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчив про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що «у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (*Карпатської України — М.В.*) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому урядові у вирішенні проблем господарського будівництва» [220, С.296].

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 — на початку 1939 рр. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі ува-

го І.Гранчака і В.Приходька [379, С.318-327]. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише сусідні країни, але і великі держави Європи — Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили пронимецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували ставлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти виступили «не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави» [379, С.327].

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян [446]. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу, значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллейн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що «саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддано Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту» [446, С. 23-24]. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко [378]. Історики І.Поп, П.Петрище та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 р. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони «боягузливо утікали», «озброювали мадярську національну армію», «не виконали свій обов'язок по захисту республіки» тощо є безпідставними [837, С.42]. Після проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, «захистити з юридичної точки зору не було що. Залишалося здійснити організовану евакуацію, якій перешкоджали угорські війська» [837, С.42-43], що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпат-

ської України з Німеччиною і Румунією [276, 299, 628]. Автори розглянули українсько-німецькі економічні та політичні відносини, дали аналіз публікацій у німецькій періодиці 1938-1939 рр. карпато-української проблеми, зробили спробу з'ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона «була єдиною країною, яка обіцяла Карпатській Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодій державі» [299, С.18].

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, В.Боднар [183, 392, 608, 1043, 1046, 1047, 1044, 1049, 340, 380]. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 р.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. «Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР — це одноразово і трагедія Карпатської України», — твердить історик [1043, С.127]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що «український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави» [1046, С.60]. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що «говорити про «український континуїтет» подій в краї на межі 1938-1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики» [836, С.11]. На думку І.Попа, «галас з приводу т. зв. «українського П'ємонту» в Карпатах в 1938-1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання

негайно ліквідувати небезпечно для них вогнище, що саме себе таким прокламувало» [836, С.11].

Відкидаючи як необґрунтовані вищеназвані твердження істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав возз'єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем'єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного — збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини [262, С.15]. У відповідях на запитання слідчого НКВС в Лефортівській тюрмі 19 червня 1945 р. А.Волошин зазначив: «Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для створення «Самостійної України»... На позицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб випроводити угорців з території Карпатської України і зберегти автономію» [262, С.23].

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що «можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (*проголошення Карпатської України — М.В.*) — від триумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна — це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх — німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія — для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре вимушено було спокотувати чужі гріхи» [340, С.116]. На думку І.Гранчака, проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи» [376, С.338-339]. В. Худанич переконаний, що «утворення Карпато-Української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938-1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави» [1046, С.62].

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1) міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єди-

ну і сильну ЧСР; 2) прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів — означає недооцінювати інший. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з'ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар [205, 211], В.Міщанин [713], М.Тиводар [932], М.Вегеш [247], В.Гомоннай [360-366], Д.Данилюк і М.Кляп [408], В.Зілгалов [509], І.Ліхтей [645], М.Палінчак [771], П.Федака [969, 970], І.Хланта [1019], О.Хланта [1023], С.Віднянський [319], Н.Бенько [168] та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом занять. Ці дані дозволили М.Болдижару «конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народно-господарського комплексу краю» [205, С.101]. Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все транспорт і зв'язок, мінімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і соледобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилося розвитку електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 р., які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти [247, С.29-36]. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгорода в Хуст. М.Болдижар вважає, що на почат-

ку 1939 р. його населення досягло 30 тис. чоловік [205, С.102]. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький клапчик української землі, розробив проекти розбудови Хуста. Це викликало ширю підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу [248, С.160]. Економічне життя Ужгорода дослідив М.Тиводар. За його підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалось 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його покинуло 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності [932, С.125].

Сільське господарство Карпатської України теж уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 р. відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогнати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари [264, 274, 277, 299].

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938-1939 рр., однак дані питання неодноразово ними піднімались. П.Федака детально дослідив діяльність товариства «Просвіта», яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши наукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що «без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні тріумфальних виборів до Союзу Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії зведення Союзу Карпатської України 15 березня 1939 р., ні повторення варшавськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут — на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молоді порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність» [970, С.17]. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства «Просвіта», необхідно також відзначити, що в 1938-1939 рр. його члени почали діяти

менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [263, С.13-19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та інших істориків і педагогів. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. М. Кляп наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю А.Волошина, Ф.Потушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, «основу склали місцеві педагоги, корінні жителі краю» [564, С.359]. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, Ф.Куля [764, 606, 605]. Після окупації краю Угорщиною в березні 1939 р., «школи національних меншин, в тому числі і німецькі, закрились» [605, С.54]. В.Гомонная вважає, що з приходом гортистів «докладались максимальні зусилля, щоб змадяризувати і фашизувати українську цивільну молодь» [360, С.31-32]. В.Гомонная розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та інших, діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагіря, В.Зілгалов та ін. [319, 765, 766, 509]. В.Зілгалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Голіяна, В.Старосольського, які в свій час студіювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України [509, С.161].

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували І.Хланта, О.Мишанич [1019, 704-708]. Названими авторами висвітлено творчість В.Гренджі-Донського, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Патруса-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Рішка, І.Ірлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеся, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті [408, С.361-372], І.Ліхтей — періодичну пресу [645], І.Ліхтей, В.Керецман і Н.Керецман — діяльність громадських організацій [644], І.Поп [824] та М.Тиводар [932, С.142-159] — будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні під-

підняли в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, К.Панас, О.Хланта, Н.Бенько [774, 771, 1023, 168]. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і митрополита А.Шептицького.

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як: 1) боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2) заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3) політична діяльність А.Волошина в 1938-1939 рр.; 4) політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5) вибори до Союму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7) ОУН і Карпатська Україна; 8) вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії»; 9) участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10) оцінка подій 13-14 березня 1939р.; 11) матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12) оборонні бої карпатських січовиків, репресії гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні події Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що «вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії «руського» та «українського» напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто» [205, С.86]. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна — місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва вищезазначені твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і однобічними.

М.Болдижар і В.Лемак [224] детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради — русофільську і українську (травень 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Такого успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 р., коли об'єдналися в один блок Аграрна партія і Автономний Землеробський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що «консолідація

найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення для досягнення автономії» [224, С.39-40]. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 р. вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 р. із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолив А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, В.Боднара, Б.Якимовича та ін. [223, 843, 842, 1043, 1133]. Якщо В.Разгулов [843] ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її розвідку під псевдонімом «Берталон». В.Лемак відзначав, що А.Бродій «намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все-таки віддаєте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто заселену русинами Пряшівщину. Інакше, заявив він, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем» [634, С.89-90]. В.Лемак вважає, що саме запланований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 р. В.Худанич і В.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов'язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину [1043, С.124]. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з'явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, В.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо [205, С.81-82]. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не виправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був яскравим представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про возз'єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що, сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем'єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні «по ідеї, духу і психології» [340, С.16]. І.Гранчак вважає, що А.Волошин «відобразив потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою» [376, С.339]. М.Болдижар у своїй монографії «Закарпаття між двома світовими війнами» наводить резолюцію Всеамериканського Карпаторуського Народного Конгресу 11-12 лютого 1939 р., в якій було засуджено пронімецьку орієнтацію кабінету А.Волошина [205, С.134]. Вважаємо, що необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938-1939 рр. «не було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин» [1043, С.124].

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведенню виборів до Сойму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 р. в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася «четверта влада» — преса. Проте важлива роль, окрім підривних видань, відводилась і наочній агітації (шлякати, листівки, буклети, панно тощо) [757, С.130]. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників — угорських і польських диверсантів 1938-1939 рр. Р.Офіцинський підкреслив, що «інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України» [757, С.131]. Українські дослідники довели, що листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму, адже «уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі» [247, С.56].

Аналізуючи результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., М.Болдижар пише, що вони «прійшли на задовільному рівні і їх наслідки «можна вважати достовірними» [205, С.93]. В іншому місці той же автор робить протилежний висновок: «вибори до Сойму Карпатської України... були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати — фальсифіковані» [205, С.127]. В.Лемак вважає, що вибори «вперше в краї після приєднання до Чехословаччини з форми демократичного волевиявлення перетворилися у відвертий політичний фарс. Особ-

ливо яскраво про це свідчить той факт, що в 187 населених пунктах Закарпаття були підняті білі прапори — у тих селах, за повідомленням властей, 98% голосуючих підтримали УНО». Інакше і не могло бути, твердить автор, бо «за кілька днів до виборів усі виборчі комісари були викликані до окружних секретаріатів УНО, де отримували усні інструкції щодо проведення намічених заходів 12 лютого» [632, С.313]. В.Лемак змушений був визнати, що архівних підтверджень його думки не існує, бо «протоколи цих нарад не велися» [632, С.313]. Дослідник повністю довіряє журналістській інформації, яка свого часу просочилася на сторінки закордонних видань. Ще відвертіше заявляє В.Разгулов: «Вони (*історичні факти* — М.В.) переконливо говорять, що вибори в Сойм Карпатської України 12 лютого 1939 року були цілком сфабриковані. Депутати, які зібралися 15 березня 1939 року на першу сесію Сойму, не мали морального і юридичного права приймати доленосні рішення, які стосувалися інтересів всіх краян» [843].

Переважаюча більшість сучасних дослідників притримується протилежної думки. Позитивно оцінюючи наслідки голосування, В.Худанич і В.Боднар, разом з тим, відзначили, що «підготовка і сам хід виборів до Сойму не були демократичними, навпаки, була використана система тоталітарних держав, де у виборах виступала тільки одна партія. Чи потрібно було обмежувати опозицію? На нашу думку, демократія виграла б від того, якщо б у виборах взяла участь і опозиція, тим більше, що це не дуже зміцнило б співвідношення сил у самому парламенті. Виграш був би в тому, що перед світовою громадськістю був би продемонстрований демократизм новоствореної держави» [1043, С.126].

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: «Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії — УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі» [247, С.78]. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї. Грунтовні праці про діяльність окремих партій і об'єднань періоду Карпатської України опублікували М.Болдижар і Р.Офіцинський та ін. [205, 206, 753, 158]. Згортання демократичних процесів знайшло своє відображення в працях М.Болдижара [205], М.Вегеша

[247], В.Лемака [635], В.Худанича і В.Боднара [1043]. Названі дослідники високо оцінили рішення Союму Карпатської України 15 березня 1939 р., хоча відзначили, що вони мали більш символічне значення, ніж являлися свідченням реальної політики.

«Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, — відзначив І.Гранчак, — то угорські правителі могли оголосити її «історичною територією» і захопити як колишні землі «святостефанської корони» [376, С.338]. На думку М.Болдижара, «боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани» [205, С.96]. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатотраждального краю були окремі елементи триумфу — здобуття автономії, проголошення самостійності, — але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над триумфом писали В.Галас та І.Поп [340, С.16]. Скептично ставлячись до акту проголошення А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що не вважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність — вона несла в собі і позитивний заряд» [340, С.17]. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політикантива, коли заявляють: «Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (*мається на увазі і досвід Карпатської України — М.В.*), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі» [340, С.18]. Автори звинувачують закарпатців у відсутності політичної волі, що виробило в них комплекс державної неповноцінності. Аргументовану критику таким антинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич [704-707]. «Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, — відзначав він, — було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом внутрішніх сил і бажання народу» [708, С.11]. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської «п'ятої колонії». Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей, простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 р.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Ганчин, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагиря, В.Палбок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вегеш [287, 288, 1003, 1005]. Названі автори висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організації ними арештів, проведенні погромів та інших акцій [205, 223]. Праця вищеназваних авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно непривабливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність [288, С.17].

Позитивно оцінюючи діяльність Карпатської Січі, українські історики намагалися також з'ясувати деякі дискусійні питання. Це, передусім, спроба січовиків захопити чеську зброю в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., участь окремих керівників організації в підготовці змови проти уряду Карпатської України тощо [272, С.186-190, 635]. Дискусійними залишаються питання кількісного складу Карпатської Січі. З цього приводу наводяться різні цифри — від 2 до 10 тисяч чоловік [288, С.3-6] (*детально про це див. у розділі 4.1. — Ред.*).

Ряд праць вітчизняні історики присвятили участі ОУН в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні [251, 252, 256]. Об'єктивності ради, необхідно відзначити, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій кінця 30-х років. Окремі його члени взяли активну участь у спробі державного перевороту, а штаб Карпатської Січі, за винятком М.Колодзінського-Гузара і З.Коссака-Тарнавського, залишив територію краю й емігрував за кордон. Цей факт мав немаловажне значення для подальших політичних стосунків між Проводом Українських Націоналістів та урядом А.Волошина у вигнанні. Однак дана оцінка не перекреслює той великий вклад, який внесли провідні чини ОУН у налагодження стосунків уряду Карпатської України з численними українськими організаціями Європи, США і Канади, про що неодноразово писали дослідники [275, С.48-60]. Дану проблему чомусь обминули своєю увагою автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття», який побачив світ в 1995 р.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджував М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчин [223, 347, 632]. Проаналізувавши функціонування судової системи Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що «система судів того часу не виступала незалежною судовою владою» [223, С.292]. Дане твердження мотивується тим, що «по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...», а «по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично «зайвою». Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників» [223, С.292]. Автори переконані, що «створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму» [223, С.293]. Ці думки поділяють і деякі інші дослідники [340]. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та В.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Союму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому державотворчі акти «мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення» [632, С.316]. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Союму та уряду припинявся відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною [343, С.150].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні — від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що «в 1938–1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою ілюзорною, технічне — авантюрою» [670, С.101]. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав'язали закарпатцям ідею

незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки «рвалася до активної політичної діяльності» і не бажала «займатися господарською діяльністю» [205, С.102].

Про роль галичан в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [241, 250]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [247, С.105].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [240, 251, 265]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [242, 260]. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрище [190, 208, 249, 645, 800]. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з'ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лемак, М.Палінчак [224].

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ [660, 1043, 1047, 1077], наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення [193], описано становище біженців з Карпатської України [569]. Вітчизняні вчені опублікували праці про А.Волошина в еміграції [262, 273, 274, 752]. Хоча деякі аспекти цих проблем знайшли своє відображення в українській історіографії, однак їх важко вважати дослідженими остаточно. На нашу думку, це пояснюється браком архівних джерел, адже угорські окупанти не вели обліку своїх жертв. Це ж стосується відомостей про діяльність членів уряду Карпатської України в еміграції. Відомо, що після окупації краю Угорщиною правлячі кола Німеччини не цікавилися

долею Закарпаття. Доказом цього є той факт, що дослідниками не віднайдено жодної відповіді Гітлера на численні меморандуми А.Волошина.

На відміну від публікацій радянських істориків, на початку 90-х років спостерігається новий підхід до висвітлення окремих постатей часів Карпатської України. Переважна більшість з них присвячена її президенту — А.Волошину. У цьому контексті заслуговують доброго слова публікації останніх років, що з'явилися з-під пера М.Болдижара, В.Задорожного, В.Туряниці, І.Чаварги, В.Ганчина, В.Гомонная, Г.Дем'яна, О.Колянчука, М.Литвина, К.Науменка, О.Мишанича, П.Чучки, М.Олашина, В.Пагірі, І.Підкови, Р.Шусти [205, 206, 239, 243, 244, 251, 255, 261-263, 266, 267, 284, 286, 347, 360, 415, 416, 575, 709, 765, 766, 808].

Окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар справедливо визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина» [205, С.33]. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згадуваного вище М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше, утворенням на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами» [205, С.106]. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї» [205, С.105]. «Мітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність і ставши прем'єром автономного уряду, — писав М.Болдижар, — Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію у краї. Але, в цей же час, прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиків, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг» [205, С.116]. Та незважаючи на це, «Августин Волошин — колоритна постать в історії нашого краю» [205, С.115].

Авторами змістовного нарису про А.Волошина є О.Мишанич і П.Чучка. Вони, об'єктивно підійшовши до оцінки А.Волошина як політичного діяча, відзначили, що президент «і всенародно обраний Сойм розумів своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на засідання..., щоб не підкоритися угорсько-фашистській окупації... Не можна докоряти ні А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна, яка займала не останнє місце в міжнародних відносинах,

опинилася у сфері інтересів багатьох країн — Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини» [709, С.16]. Заслуга А.Волошина в тому, вважають дослідники, «що в умовах іноземного поневолення зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами. Від подій 1938-1939 рр. на Закарпатті, в епіцентрі яких був А.Волошин, розпочинається новий відлік історії закарпатських українців, який завершився у 1991р. проголошенням незалежності Української Держави» [709, С.36].

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Клочурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Брацайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климуша, О.Блестіва, С.Єфремова, Д.Няраді, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врецьону, З.Коссака, У.Самчука та ін. [231, 239, 243, 322, 360, 525, 575, 651, 765-769, 808].

Таким чином, перші праці з історії Карпатської України з'явилися ще наприкінці 30-х років, тобто тоді, коли існувала автономна, а згодом незалежна Карпато-Українська держава. Однак їх важко вважати науковими. Як правило, вони носили популярний характер. У розвитку вітчизняної історіографії Карпатської України необхідно виділити два етапи. Якщо для першого (40-80-ті роки) — характерне замовчування і відверта фальсифікація історії Карпатської України, то на початку 90-х років українські дослідники намагалися по-новому оцінити події кінця 30-х років.

Тематика праць радянських істориків, опублікованих в 40-80-х роках, надзвичайно бідна і одностороння. Фактично, в центрі уваги дослідників знаходилися тільки діяльність комуністів Закарпаття і міжнародне становище краю напередодні Другої світової війни. Разом з тим, незважаючи на заполітизованість робіт І.Попа, Ю.Сливки, М.Швагуляка та інших вчених, ними опрацьована значна кількість джерел, на основі яких об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі та угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років та місце в них Закарпаття.

Переломний момент у дослідженні Закарпаття припадає на початок 90-х років, коли відбулося засідання «круглого столу» вчених Ужгородського державного університету і були опубліковані перші праці з досліджуваної проблеми. Їх автори в значній мірі переглянули попередні оцінки історії краю. Заслужують уваги праці М.Болдижара, І.Гранчака, В.Лемака, В.Худанича, В.Боднара та інших дослідників. Найповніше історію Карпатської України висвітлено на сторінках другого тому «Нарисів історії Закарпаття».

Серед проблем, які знайшли висвітлення в працях вітчизняних істориків, необхідно назвати такі, як «Закарпаття в міжнародних відносинах

наприкінці 30-х років», «Внутрішньополітичне становище Карпатської України», «Соціально-економічний і культурний розвиток краю в 1938-1939 рр.». Українськими вченими зроблені спроби проаналізувати державно-правовий статус Карпатської України, висвітлити діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, Карпатської Січі, Українського Національного Об'єднання тощо.

Цілий ряд проблем залишаються дискусійними. Серед них — події 13-14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, зокрема збройні сутички між чехословаками і чехословацьким військом, спроба державного перевороту, роль провідних чинів ОУН в обороні краю, оцінка виборів до Сойму, їх результатів. Неоднозначно оцінюється також підтримка уряду А.Волошина різноманітними організаціями української діаспори США, Канади, європейських країн. У працях українських істориків, опублікованих протягом 90-х років, не з'ясовано в кінцевому підсумку таке складне питання, як кількість жертв захисників краю під час першого періоду угорсько-гортістської окупації.

Отже, вітчизняними істориками проведена значна робота по дослідженню історії Карпатської України, зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, на основі яких показано бурхливі процеси складного політичного життя краю протягом короткого часу. Однак ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 30-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовані спорадично, описово, або зовсім не згадані. Потребують нової оцінки міжнародні відносини наприкінці 30-х років в Європі і визначення місця в них Закарпаття. Фактично, праць, у яких би йшлося про різнобічну характеристику міжнародного становища, соціально-економічних, внутрішньополітичних і культурних процесів у Закарпатті, немає. Назріла необхідність комплексного дослідження історії краю 1938-1939 рр.

1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України

Нагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що «лише там можна було писати вільно» [413, С.65].

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, нале-